

О. М. Мовчан

Професійні спілки

ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ — постійно діючі громадські організації найманих працівників, що виражають, представляють і захищають їхні групові інтереси, насамперед щодо найму робочої сили. У сучасному українському законодавстві профспілки (П.) визначено як органи, що захищають інтереси трудового колективу, їх створюють на підприємстві, в установі, організації на основі вільного вибору їхніх членів із метою захисту трудових і соціальних прав та інтересів. Перші П. виникли у країнах Західної Європи та у США наприкінці 18 ст., на етнічних українських землях — в останній чверті 19 ст. Спочатку — в Східній Галичині, що входила до складу Австро-Угорщини, де існували давні традиції цехового виробництва та формувалася правова держава. Розвиткові профспілкового руху в Австро-Угорщині, що відбувався під впливом синдикалізму Ф. Лассалья і Ш. Деміча, сприяв дозвіл на легалізацію П. (1867) та надання їм права на страйки (1870). Розгром синдикалістських П. і придушення масового страйкового руху в 1880-х рр. спонукали до організації реформістських християнських П. На початку 20 ст. у Східній Галичині почали утворювати національні українські П., що об'єднали учителів («Взаємна поміч українського вчительства», 1905) і службовців кооперативних установ («Супруга», 1914).

Серед інтернаціональних виробничих П. українці мали найбільший вплив у спілках тютюників і залізничників. Деякі місцеві осередки українських П. перебували під впливом українських соціалістів ([М. Павлика](#), [О. Терлецького](#), [Й. Данилюка](#) та ін.). 1892 галицькі П. нараховували 856, 1902 — 5479, 1904 — 5912 членів. До 1914 вони охоплювали не більше 10 % найманих працівників. Унаслідок військової мобілізації у роки 1-ї світової війни профспілковий рух у Східній Галичині занепав. На Закарпатській Україні та на українських землях у складі Російської імперії П. з'явилися наприкінці 19 — у 20 ст., причому на підросійських землях не тільки стихійно, а й з ініціативи уряду, який намагався спрямувати профспілковий рух на шлях реформізму. П. створювали на основі товариств взаємодопомоги, рад цехових уповноважених, союзів робітничих ремісників, страйкових комітетів. Поштовхом до їхньої масової організації стали революційні події 1905—07, що призвели до запровадження договірних відносин між роботодавцями та робітниками. П. почали формувати із представницьких органів робітників, що обстоювали їхні інтереси при укладанні колективних угод, — комісій уповноважених або виборних заводських комісій,

делегатських і депутатських зборів робітників. Від лютого до осені 1905 на українських землях на території Російської імперії їх виникло 30 (спочатку на великих індустріальних підприємствах гірничозаводської, металургійної та машинобудівної промисловостей, а з часом — на середніх і дрібних підприємствах та у ремісничих майстернях). У червні 1905 організовано перше галузеве об'єднання П. Південної Росії — Південноросійську спілку залізничників, у вересні того ж року — Центральне бюро профспілок (перший у Російській імперії міжспілковий орган). До кінця року сформовано 107 профспілок: 30 — в Одесі, 18 — у Києві, 13 — у Харкові, 11 — у Катеринославі (нині Дніпро), 8 — у Миколаєві, 27 — у Полтаві. П. брали активну участь у боротьбі за відстоювання економічних інтересів та долучалися до політичної боротьби: протестували проти поліцейських репресій, вимагали політичних свобод, співпрацювали з радами робітничих депутатів, зокрема щодо керівництва страйками. Закон «О временных правилах об обществах и союзах» від 4 березня 1906 легалізував становище П., що використовували мирні методи економічної боротьби, та заборонив діяльність тих, що обстоювали страйки або висували політичні вимоги.

До середини 1907 на українських землях було 230 легальних та 60 нелегальних П., що об'єднали 60 тис. робітників і становили 1/3 всіх П. у Російській імперії. Серед них переважали дрібні місцеві П. цехового типу (по 200—300, інколи 100—150 членів), не об'єднані ні територіально, ні галузеві. Більші за чисельністю, зокрема у гірничодобувній промисловості, охоплювали бл. 1 % робітників. Статути та діяльність багатьох із них не виходили за межі кас і товариств взаємодопомоги. У роки економічної кризи та реакції 1907—10 багато П., розпущених урядовцями, перейшли на нелегальне становище й очолили страйковий рух, у той час як легальні П. використовували мирні методи економічної боротьби, а також матеріально підтримували страйкарів і робітників, які постраждали внаслідок локаутів. Під час економічної стагнації новим напрямом соціальної діяльності П. стала боротьба за створення лікарняних кас і бірж праці. Через співробітництво із соціал-демократичними фракціями (спільну підготовку запитів до 3-ї Державної думи та участь у виборах до 4-ї Державної думи) П. намагалися захистити інтереси робітників парламентським шляхом. Посилення адміністративно-поліцейського контролю за їхньою діяльністю у роки 1-ї світової війни спричинило страйковий рух і політизацію профспілкового руху. Більшість із них бойкотувала воєнну політику уряду й не підтримала організацію робітничих груп у військово-промислових комітетах. Поряд із традиційними соціально-економічними, П. висували й політичні вимоги: припинення війни, демократизації суспільного ладу, гарантування політичних свобод.

Новий поштовх розвитку профспілкового руху надала Лютнева революція 1917, коли Тимчасовий уряд ухвалив закон про свободу коаліцій і місцеві комісаріати праці. З'явилися нові організації робітників — фабрично-заводські комітети. Процес уніфікації і централізації започаткувала 3-я Всеросійська конференція профспілок (червень 1917), що ухвалила рішення про створення Всеросійської центральної ради профспілок (ВЦРПС;

згодом — Всесоюзна), її організацію за виробничим принципом та об'єднання на виробничо-територіальних засадах. Засновниками організацій російського робітничого класу були загальноросійські партії (меншовиків, есерів, більшовиків) і партії єврейського ([Бунд](#)) і українського пролетаріату — соціал-демократи (*Українська соціал-демократична партія*) й есери (*Українська партія соціалістів-революціонерів*). Українські партії очолили П. учителів, залізничників, робітників цукроварної промисловості та деяких підприємств обробної й видобувної промисловостей; Бунд — П. друкарів, кравців та ін. ремісників.

Завдяки страйковому рухові П. домоглися повсюдного запровадження колективних угод, встановлення 8-годинного робочого дня, страхування на випадок хвороби. У добу УНР вони отримали від УЦР право на представництво в органах влади, дозвіл на страйки та безпосередню участь у формуванні місцевих органів і бірж праці. Спроба українізації П. та об'єднання робітників в єдину організацію під час 1-го Всеукраїнського робітничого з'їзду 1917 завершилася невдачею. Більшовицький переворот 1917 посилив політичний розкол у профспілковому русі. Зріс вплив анархо-синдикалістів (див. [Анархізм](#)) і більшовиків, поширився рух робітників за встановлення контролю над виробництвом. На західноукраїнських землях у добу ЗУНР делегати П. засідали в Українській національній раді ЗУНР і обіймали посади в Державному секретаріаті ЗУНР (А. Чернецький, О. Пісецький, М. Парфанович), а організація залізничників створила загальний курінь під проводом І. Сіяка.

Із приходом до влади в Україні більшовиків розпочалася насильницька більшовизація профспілкового керівництва. Проте у перший період радянської влади їм не вдалося домогтися монопольного представництва у профспілкових органах. У добу Української Держави пробільшовицькі П. були розпущені. 2-й Всеукраїнський робітничий з'їзд, скликаний УСДРП за сприяння уряду, намагався об'єднати нечисленне коло прихильників української національної ідеї у робітничому середовищі. Підтримка урядом українських П. (зокрема керівників кооперативного руху) та репресії щодо ін., поряд із обмеженням революційних завоювань робітників (урізання прав фабрично-заводських комітетів, заборона страйків, збільшення тривалості робочого дня), активізували економічну та політичну боротьбу незалежних П. У травні 1918 вони скликали 1-у Всеукраїнську конференцію профспілок, на якій створили Українське центральне бюро профспілок, у листопаді 1918 приєдналися до загальнонаціонального політичного страйку, спрямованого на повалення гетьманського режиму. Непослідовна робітнича політика Директорії УНР (проголошення співробітництва із П. незалежно від їхньої національної орієнтації при фінансовій підтримці українських П.) і репресії щодо неукраїнських П. з боку місцевих військових адміністрацій відштовхнули неукраїнські П. від підтримки влади. Політика денікінського уряду (див. [Денікінщина](#)) спричинила масовий розгром профспілкового руху. Положення про П., ухвалене у жовтні 1919, фактично повертало робітниче законодавство

до поліцейського закону про П. від 6 березня 1906. Діяльність незалежних П. намагалися об'єднати очільники Південноросійського бюро профспілок, створеного у серпні 1919 делегатами з України, Криму, Дону, Кубані, Північного Кавказу. Спроби уряду щодо організації проурядових П. виявилися безуспішними. Зі встановленням радянської влади поновилася насильницька більшовизація профспілкового керівництва. 1920 9-й з'їзд РКП(б) визначив місце і роль П. у системі більшовицької диктатури як допоміжних апаратів держави, якою керує РКП(б). Організація прорадянських П. розпочалася згори — зі створення шляхом кооптації профспілкових діячів із РСФРР та місцевих компартійних діячів Південного бюро Всеросійської ради профспілок. Розгром опозиційних П. започаткувала справа «Київських меншовиків» 1920. У добу [«воєнного комунізму»](#) П. були партнерами господарських органів в управлінні виробництвом, після запровадження принципу одноосібності промислового керівництва — наркомату праці при проведенні трудових мобілізацій. Участь у здійсненні трудової повинності, запровадження примусового членства у П. усіх найманих працівників і перенесення до внутрішньоспілкового життя військово-командних методів управління спричинили кризу профспілкового руху. Дискусія, що розгорнулася у керівництві ЦК РКП(б) наприкінці 1920 — на початку 1921 про місце та роль П., завершилася на 10-му з'їзді РКП(б), який визначив їхню роль як «передавального пасу» від влади до мас та «школи комунізму». Після з'їзду проведено чистку профспілкового апарату від опонентів ленінської «групи десяти», що сприяло завершенню централізації та уніфікації П. У травні 1921 4-й Всеросійський з'їзд профспілок передав їм повноваження наркомату праці РСФРР щодо обліку й розподілу робочої сили та охорони праці (та відповідну законодавчу діяльність). Розширення розпорядчих і контрольних функцій П. обмежило їхню самодіяльність і сприяло перетворенню на органи трудового й ідеологічного виховання найманих працівників. Як допоміжні апарати державної влади П. співпрацювали з радами та державними виконавчими органами в усіх сферах суспільного життя. У зв'язку з переходом до НЕПу (березень 1921) державні повноваження П. скасовано. Із відновленням ринку праці та денационалізацією дрібної промисловості вони набули права захисту праці через інститути соціального партнерства (колективні договори, третейські суди тощо) і страйки. Зміна функцій П. зумовила їхню децентралізацію і демократизацію внутрішньоспілкового життя. 1923 створено Українське бюро ВЦРПС, 1924 — Всеукраїнську раду профспілок, які очолив *Ф. Угаров*. Однак, незважаючи на виборність профспілкових органів, зберігався партійно-радянський контроль за їхнім складом і діяльністю. Через обмеження вступу в П. політично неблагонадійних найманих працівників і через «колективне членство» осіб індустріальної праці принципу добровільного профспілкового членства у 1920-х рр. не дотримувалися. В умовах, коли держава одночасно виступала головним наймачем робітничої сили і арбітром при вирішенні трудових конфліктів, а інститути соціального партнерства контролювали партійно-державні органи, можливості П. щодо захисту інтересів працівників були незначними. У середині 1920-х рр. у зв'язку з курсом на інтенсифікацію виробництва

повноваження П. у сфері вирішення трудових конфліктів, нормування та оплати праці урізано. Головним напрямом їхньої діяльності стала боротьба за підвищення продуктивності праці, раціоналізацію виробництва й вироблення у найманих працівників навичок управління виробництвом через виробничі осередки, конференції, наради та «висуванство». Прискорене злиття П. із господарськими органами супроводжувалося згортанням їхньої соціально-захисної діяльності. 1929 П. позбавлено права участі у накладанні дисциплінарних стягнень, нормуванні праці та звільненні робітників, а також у керуванні закладами робітничої медицини, 1930 — можливості захисту економічних інтересів робітників через колективні угоди, оскільки адміністрація підприємств отримала право на їхній достроковий перегляд. Запобігаючи опозиційним виступам П., 1928—29 ЦК КП(б)У провів чистку профспілкового апарату під гаслом боротьби із «правим ухилом» у партії. У добу «великого перелому» посилилася централізація профспілкового управління. 1933—37 не переобирали фабрично-заводські та місцеві комітети, 1932—49 не скликали з'їзди П. 1937 ліквідовано міжспілкові органи, зокрема Всеукраїнську раду профспілок. Особовий склад багатьох із них знищено під час чистки профспілкового апарату 1937—38. Однак режим вдався до популістських акцій — згідно з Конституцією УРСР 1937 скасовано політичні обмеження профспілкового членства для «позбавленців» (осіб, позбавлених політичних прав). Намагаючись підняти авторитет П., 1933 ВКП(б) передала їм повноваження наркомату праці у сфері соціального страхування й охорони праці. Крім коштів соціального страхування, у розпорядження П. переходила мережа санаторіїв та будинків відпочинку. 1934 їм передано функції наркомату робітничо-селянської інспекції на підприємствах. Розширюючи розпорядчі й контрольні функції П. як допоміжних апаратів влади, керівництво ВКП(б) продовжувало курс на згортання їхньої самодіяльності у сфері охорони праці. Із припиненням 1935 укладання колективних угод П. позбавлено можливості обстоювати інтереси робітників щодо найму праці. Напередодні 2-ї світової війни вони охоплювали 5 млн (85 %) робітників і службовців УРСР. Роботою 50-ти тис. районних, міських, фабрично-заводських та місцевих комітетів керували 24 центральних, 13 республіканських, 445 обласних комітетів і рад профспілок. Пріоритетними напрямками їхньої діяльності стала участь у створенні воєнно-промислового комплексу країни та військово-оборонній підготовці населення.

У Західній Україні декретом уряду Польщі від 8 лютого 1919 всі П. зобов'язали вступити до загального Союзу профспілок Польщі (СПП), який підтримували Польська соціалістична партія, Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ; від 1923 — Комуністична партія Західної України; КПЗУ), Комуністична партія Польщі, Українська соціал-демократична партія (УСДП), соціал-демократи Бунду та деякі ін. Під впливом УСДП і КПСГ створення СПП підтримала 1-а конференція українських П., скликана 9 січня 1921. До кінця 1921 до СПП увійшло 18 профспілок Львівського, Станіславського, Тернопільського, Волинського воєводств. Їхнє об'єднання очолила Окружна профспілкова комісія у Львові. Усупереч рішенням

конференції 1921 організовано українське студентське профспілкове об'єднання «Профрус» (діяло до 1925), у 1922 — профспілкове об'єднання металістів і ткачів, 1925 — Союз селянських спілок (за сприяння Української радикальної партії). Зі встановленням «санакційного режиму» 1926 посилювався український національний рух, 1929 українські політичні об'єднання — УСДП, УНДО, Українська соціалістична радикальна партія — домоглися права на створення автономних українських П. Однак через опір польського уряду це право не було реалізоване. 1-й з'їзд українських П., скликаний Українською профспілковою комісією 1 листопада 1929, розігнано. У профспілковому русі Галичини домінували загальнопольські профспілкові об'єднання — як проурядові тред-юніоністські, очолювані СПП, що перебував під переважним впливом Польської соціалістичної партії, так і революційні, під керівництвом «Профлівиці», організованої КПЗУ. Християнські П. послабили вплив ще у роки 1-ї світової війни. У 1930-х рр. одержавлення профспілкового руху посилювалося. 1933 із СПП об'єдналися християнські П., 1937 розпущено Львівську окружну раду профспілок. Активність зберегли лише Спілка українських приватних урядовців (1938 мала 54 відділи та 2167 членів) і Взаємна поміч українського вчителства (1939 мала 13 філій та 187 членів). На Закарпатті за чеської влади і угорської окупації та у Північній Буковині під Румунією український профспілковий рух не розвивався, П. були дрібними, не мали об'єднавчого центру. Найбільшим впливом у профспілковому русі користувалися чехо-словацькі соціал-демократи, націонал-соціалісти, комуністи і аграрна партія «Одборова єднота».

Після нападу Німеччини на СРСР 1941 роботу П. перебудовано, ВЦРПС посилювала централізацію та обмежила виборність профспілкових органів, що замінювалася кооптацією. Припинили діяльність більшість обласних і районних профспілкових комітетів, а їхні фабрично-заводські та місцеві комітети перейшли у підпорядкування ЦК і республіканських керівництв профспілок. Різко скоротили апарати керівних органів і кількість платних (звільнених) працівників. Відповідно до нових завдань створювали нові відділи ВЦРПС і ЦК об'єднань П., при фабрично-заводських комітетах — відповідні комісії. Централізація та мобілізаційні методи роботи, що відповідали потребам воєнного часу, забезпечили діяльність П., спрямовану на організацію опору нацистській агресії — створення народного ополчення, [винищувальних батальйонів](#) і груп охорони; спорудження оборонних об'єктів; підготовку військових кадрів; допомогу військовим медичним закладам, збір коштів серед населення на потреби обороноздатності, евакуацію матеріальної бази української економіки, населення та культурних цінностей до східних регіонів СРСР. Із визволенням України від німецьких окупантів П. поновили діяльність під контролем уповноважених ВЦРПС, брали участь у відбудові промисловості, поновленні житлово-побутового комплексу, організації допомоги пораненим воїнам радянської армії, інвалідам, дітям-сиротам та родинам військовослужбовців. 1946 у П. нараховувалося 3 млн 500 тис. осіб (80,7 %) найманих працівників. Найнижчим цей відсоток був на приєднаних до

УРСР українських землях (див. [Возз'єднання українських земель в єдиній державі](#)) — 64,3 % від загальної кількості робітників і службовців. 1947 П. отримали право на укладання колективних угод, 1948 поновлено обласні й республіканську раду П. 1964—76 ступінь юніонізації зріс внаслідок охоплення профспілковим членством сільськогосподарських працівників (механізаторів, спеціалістів сільського господарства, голів колгоспів та ін.).

Із проголошенням [М. Горбачовим](#) курсу на «перебудову» центром робітничого руху став Донбас. 1989 виникла перша легальна незалежна від ВЦРПС Регіональна спілка страйкарів Донбасу, що намагалася покращити умови праці шахтарів шляхом оновлення управлінського апарату. У квітні 1990 організовано Спілку трудівників Донбасу, влітку того ж року — Федерацію незалежних профспілок України (ФНПУ), що мала очолити профспілковий рух за незалежність від партійних і державних органів. До складу ФНПУ (від 1992 — Федерація профспілок України; ФПУ) увійшла значна частина галузевих та всі міжспілкові об'єднання П. На противагу їй для опанування профспілковим рухом ЦК КПУ інспірував створення Спілки трудівників України за соціалістичну перебудову. 19-й з'їзд П. СРСР (жовтень 1990) проголосив про припинення існування централізованого профспілкового руху під керівництвом ВЦРПС. 1991 представники національно-демократичної опозиції і значної частини опозиційного робітничого руху створили Всеукраїнське об'єднання солідарності трудящих. Після розвалу СРСР П. України набули фактичного статусу позадержавних організацій. 1992 розпочалася консолідація профспілкових об'єднань. 1998 діяло 10 національних міжгалузевих об'єднань і 14 галузевих П., що не увійшли до складу міжгалузевих центрів. Найчисленнішою серед них була ФПУ, що об'єднувала 17,7 млн осіб. Загалом до П. України входило 23,5 млн осіб. Правові норми діяльності профспілок визначили Закони України «Про колективні договори і угоди», «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», «Про соціальне партнерство», ухвалені наприкінці 1990-х рр. На їхній основі розроблено Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» (1999), що поновив право П. на законодавчу ініціативу, втрачене 1996 у зв'язку із прийняттям Конституції України. Наприкінці 1990-х рр. розпочався занепад профспілкового руху, що найбільше зачепив ФПУ. Всеукраїнська партія трудящих, створена 1997 на платформі цього об'єднання, отримала лише 0,8 % голосів під час виборів до ВР України. На противагу ФПУ у різні роки було створено Національний форум профспілок України, Національну конфедерацію профспілок України, Всеукраїнське вільне профспілкове об'єднання солідарних трударів, Всеукраїнське об'єднання солідарності трудівників.

Рекомендована література

1. Брентано Л. Профсоюзные организации рабочих. С.-Петербург, 1904;
2. Браун А. Профессиональные союзы. Вена, 1911;

3. Колесников Б. К вопросу об истории профсоюзного движения. Х., 1924;
4. Майский И. Профсоюзное движение на Западе: Основные типы. Ленинград, 1925;
5. Гордон М. Как изучать профессиональное движение. Москва, 1925;
6. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. К., 1987;
7. Чернега П. М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945). К., 1987;
8. Берест Р. Я. Нариси історії профспілкового руху в Західній Україні у міжвоєнний період (1917—1939 рр.). Л., 1995;
9. 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні. К., 1996;
10. Профспілки України: минуле і майбутнє. К., 1996;
11. Стоян Г. О. Профспілки України (1992—1997). К., 1998;
12. Докашенко В. М. Профспілки в умовах тоталітарної системи (70-ті — 80-ті рр.). К., 1999;
13. Русначенко А. Приспана сила: Робітники, робітничий рух і незалежні профспілки України від кінця 1940-х до початку 90-х рр. К., 2000;
14. Бондарчук П. М. Політика українізації і профспілки УСРР (1920-і рр.). К., 2002;
15. Нариси історії професійних спілок України. К., 2002;
16. Цвих В. Профспілки у громадянському суспільстві: Теорія, методологія і практика. К., 2002;
17. Головка М. А., Лисенко О. Є. Профспілки України в період Великої вітчизняної війни 1941—1945 рр. К., 2002;
18. Мовчан О. М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). К., 2004.

Бібліографічний опис:

Професійні спілки / О. М. Мовчан // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2025. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-890785>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).